

II

XIX. Yüzyılın Sonlarında Kayseri Ermenileri

Doç. Dr Ahmet KOLBAŞI

Balikesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Balikesir

GİRİŞ

Kayserinin kent yerleşimi açısından tarihin en eski dönemlerine kadar uzanan bir geçmişi vardır. Kayseri Anadolu'da kurulan dünyanın eski Pazar yerine ve aynı zamanda doğu-batı ve güney kuzey istikamedeki Anadolu ticaret yollarının kesiştiği kavşak noktaya çok yakın bir şehirdir. Selçuklular ve Osmanlıların döneminde de ticaret yollarının korunması maksadıyla aldıkları tedbirler veya yaptıkları han ve kervansaraylar ile bu yollar canlılığını korumuştur. Selçuklular XIII. ve XIV. asırlarda Asur ticaret kolonisi Kültepe'ye çok uzak olmayan bir yerde milletlerarası bir ticaret panayırını "Yabanlu Pazarı" nı kurmuşlardır¹.

Ekonomik ve ticari açıdan Osmanlı devrinde de canlı olan Kayseri şehri önce Karaman, sonra Ankara eyaletine sancak olarak bağlanmış-
tır. XVII ve XVIII. asırlarda Kayseri'nin çarşısı-pazar gelirlerinin tamamını hesaplamak mümkün olmamakla beraber bir belgeden Kayseri'nin XVII. asırda "bac-ı bazâr" gelirlerinin senelik 63.000 akçe olduğu tespit edilebilmiştir². Kayseri'nin merkezinde; Gön Hanı, Abdi Bey veya Kıflamazoğlu Hanı, Vezir Han, Pamuk Han bulunmakta, Karatay Kervansarayı ve Sultan Han Sivas Yolu üzerindedir³.

Ondokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı idare sistemi'nde sık aralıklarla yapılan değişiklikler, Kayseri'nin mülkî statüsünü etkilemiştir. 1839'da Karaman eyaletinden ayrılarak yine sancak merkezi olarak Bozok eyaletine bağlanmıştır. 1867'de Bozok eyaletinden

ayrılarak Ankara vilâyetine bağlı sancak merkezi yapılmıştır. 1869'da Sultan Aziz'in fermanıyla belediye teşkilatı kurulmuştur. 1911-1914 yılları arasında içlerinde Kayseri'nin de bulunduğu 14 sancak müstakil hale dönüştürüldü. Osmanlı toprakları 1916'da 23 vilâyet ve 21 müstakil livadan oluşmaktaydı⁴. Kayseri'nin müstakil yapılmasında bir diğer sebep mahallin vergi gelirlerinin sancak dahilinde harcanmasını sağlama ve bölgeyi daha mamur bir hale getirme düşüncesidir⁵.

Kayseri'de ticarî hayatın XVIII. asrın başlarında hâlâ canlılığına iyi bir delil de, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın 1723'de Nevşehir'de eylediği cami ve imaret için "akar" temin etmek maksadıyla yaptırdığı "Vezir Han"dır. Vezir İbrahim Paşa'nın bina ettirmek istediği han için vazifelendirdiği Ser Mimar-ı Hassa Mehmet tarafından önce "akar binası ne mahallerde bina olunması münâsib" bir yer tetkiki yaptırılmış ve sonra inşa edilmiştir. İnşası tamamlanan han, 27 Ocak 1728 tarihinde senelik 4.000 kuruşa iltizama verilmiştir. Bu hanın Kayseri'ye yaptırılmasındaki tercih şehrin ticarî önemi ile alakalı olması gerekir⁶. Mehmet Karagöz tarafından XVII. ve XVIII. asırlarda Kayseri'de tespit edebilen Pazaryerleri; At pazarı, Araba pazarı, İplik pazarı, Odun pazarı, Koyun pazarı, Buğday pazarı, Debbâğ pazarı, Mezat pazarı, Penbeciler pazarı, Haffaf pazarı, Saman pazarı, Çilingir pazarı, Samurcular pazarı, Pastırma pazarıdır⁷.

SOSYAL YAŞAM, NÜFUS, YERLEŞİM VE EĞİTİM

Kayseri, Ondokuzuncu yüzyıla 70 bin nüfusla girer. 1831-1860 tarihli Kayseri kazası Nüfus yoklama defteri'ne göre: Ondokuzuncu yüzyılda Kayseri'de 75 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin 36'ında Müslümanlar, 2'inde Rumlar, 17'inde Ermeniler yaşıyordu. 3 mahallede Müslümanlarla Rumlar, 8 Mahallede Müslümanlarla Ermeniler, 1 mahallede Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler ortak yaşıyorlardı⁸. 1893 yılına gelindiğinde Kayseri'deki Yafta olayı ile ilgili Kayseri mutasarrıfı tarafından gönderilen bir telgraftan Kayseri de bu dönemde toplam yüz beş mahalle olduğunu öğreniyoruz: Belgede bu ifade "...bilumüm ahâli tarafından tesviye ettirilmek üzere İslâm ve Hıristiyan'dan şehrin yüz beş mahallesinin her birine birer bekçi tayin ve istihdâm olunmakta bulunduğundan..." şeklinde yer almıştır¹⁰.

Cuinet'in XIX. yüzyılın sonlarında Kayseri'nin nüfus dağılımına dair verdiği bilgilerde Kayseri sancağının merkez nüfusu 72.000, sancağın çevresi ile birlikte 210.732 kişi olarak kaydedilmektedir.

Tablo 1: Cuinet'e Göre Kayseri Nüfusu¹¹

	Kayseri Merkez	Kayseri Genel
Müslümanlar	45.000	136.590
Gregoryan Ermeniler	9.600	45.318
Protestan Ermeniler	1.200	1800
Katolik Ermeniler	800	1.575
Rumlar	14.400	25.449
Toplam	72.000	210.732

1831 Sayımında Karaman Eyaletine bağlı "Konya, Beyşehir, Akşehir, Niğde, Kırşehir ve Aksaray" ile birlikte yedi şehirden biri olarak sayılan Kayseri'nin toplam nüfusu, 36. 906 İdi. Bunun 21. 005'i Müslüman (%56. 91), 15. 901'i Reaya (Hıristiyan) (%43. 09) idi¹².

1877–1878 (H.1294) tarihli Osmanlı nüfus sayımı rakamlarına göre Ankara'ya bağlı olarak Kayseri sancak nüfusu 65.443 kişi bina sayısı ise 23.200 olarak verilmektedir. Bu dönemde Kayseri sancağına bağlı kazalar Develi ve İncesu'dur¹³.

1308–1309 tarihli (1890–1891) Ankara Vilayet Salnamesinde Kayseri'nin nüfusu Şöyle belirtiliyor; "Kayseri'ye şehri 49.498 nüfusu şamil olup bunun 31.252'si İslam, 2419'u Rum, 14.082 Ermeni ve 813'ü Katolik, 921'i Protestan milletlerinden ibarettir¹⁴.

1881/82–1893 Osmanlı nüfus sayımı süre itibarı ile çok geç tamamlanmış olmasına rağmen ayrıntılı nüfus bilgileri ihtiva etmesi yönünden önceki sayımlardan daha güvenilir ve doğru sonuçlar verdiği kesindir. Bu dönemde Kayseri sancağı Ankara vilayetine bağlı olup Develi ve İncesu bir sancağa bağlı kazalardır. Kayseri sancak merkezinin toplam nüfusu 130.549 kişidir. Develi kazası toplam nüfusu 34.683 kişi, İncesu kazası 18.107 kişi olup Kayseri sancağının toplam nüfusu 183.339 kişidir. Sancak merkezindeki Müslüman nüfus sayısı 85.163 kişi, Rum nüfus 18.406 ve Ermeni nüfus 24.950 kişidir. Katoliklerin tamamı Merkez Kaza'dadır. Protestanlar Merkez Kaza ile Develi'dedir. İncesu'da her iki Gayrimüslim unsura mensup kimse yoktur. Rumlar ve Ermeniler her üç

şehirdede vardır. Gayrimüslim unsurlardan Rumlar, Osmanlı Devleti genelinde Ermenilerin İki katından daha fazla bir nüfusa sahip olmalarına rağmen, Kayseri Sancağı ölçeğinde, Ermenilerin gerisine düşmektedirler. Sancak genelinde, Gayrimüslim unsurlar arasında nüfus yoğunluğu bakımından Ermeniler birinci sırada, Rumlar ikinci sırada yer almaktadır.¹⁵

1906/7 Sayımı sonuçlarına göre Bu sayımda Kayseri Sancağının toplam nüfusu toplam 208. 584 idi. Bu nüfusun dini gruplara dağılımı şu şekildedir 138. 273 (% 66. 30) Müslüman, 24. 012 (% 11. 50) Rum ve 44. 200 (% 21. 20) Ermeni (Ermeni Katolik nüfusu ile birlikte) nüfustan oluşmaktadır. Bu sayımda da Kayseri Sancağında Yahudi nüfus görülmemektedir. Gayrimüslimlerin toplam nüfusu ise 70. 311 (% 33. 70) olmaktadır. Bu sayımda Kayseri Sancağının nüfusu, bir önceki sayım rakamlarına göre önemli denilebilecek bir miktarda artmıştır. Buradaki artış hem Müslüman, hem de Gayrimüslimlerde gözlenmekle birlikte, esas sayısal artış Müslüman nüfustadır. Gayrimüslim nüfustaki artış Ermenilerdedir. Rum nüfusunda azalma gözlenmektedir¹⁶.

1914 Sayımı, Kayseri Vilayetinin toplam nüfusu toplam 263. 074 idi. Bu nüfusun 184.292'sini (% 70. 05) Müslümanlar, 78. 782'sini (% 29. 95) Gayrimüslimler oluşturuyordu. Gayrimüslim nüfusun unsurlara dağılımı da şu şekilde İdi: Rumlar, 26. 590 (% 10. 11), Ermeniler (Ermeni Katolik nüfusu İle birlikte) 50. 174 (% 19.07), ve Protestanlar, 2. 018.(% 00. 77) kişi idi.¹⁷ 1914 Sayımı sonuçlarına göre Vilayete bağlı olan Kazaların toplam nüfuslan ve dini gruplara dağılımı şu şekildedir: Toplam nüfusu 154. 818 olan Kayseri'de, 101. 924 Müslüman, 19. 662 Rum, 30. 105 Ermeni, 1.513 Ermeni Katolik ve 1614 Protestan bulunuyordu¹⁸.

Bennet'in Raporuna göre Kayseri ve bu sancağa bağlı yerlerdeki mevcut evlerin Sayısı şu şekildedir:¹⁹

Kayseri (şehir)	8 137
(köyler)	15.628
Develi-Everek-(ilçe)	2.393
(köyler)	3.538
İncesu (ilçe)	1.649
(köyler)	2.334
Toplam	33. 679

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kayseri merkezde 28 çarşı vardı. Bunlar: Hükümet Konağı Caddesi, Uzun Çarşı, Terziler Çarşısı, Katrancılar Çarşısı, Gazzazlar Çarşısı, Saraçhane Çarşısı, Eski Tol Çarşısı, Keçeciler Çarşısı, Küçük Kuyumcular Çarşısı, Kazancılar Çarşısı, Hendek Kenarı Çarşısı, Müftü Hanı Çarşısı, Hacı Efendi Çarşısı, Sipahi Pazarı Çarşısı, Börekçiler Çarşısı, Kürkçüler Çarşısı, Postacılar Çarşısı, Haffaflar Çarşısı, Yeni Tol Çarşısı, Meydan Kapısı Çarşısı, Bedestan Çarşısı, Kürtüncüler Çarşısı, Pamukçular Çarşısı, Sebzeciler Çarşısı, Vezirhanı ve Halil Efendi Hanı'dır²⁰.

1872 senesi vergi kayıtları için yapılan sayımda Kayseri merkezinde toplam 1165'i dükkan, 216'sı mağaza, 204 u oda, 88'i peyke olmak üzere 2749 işyeri bulunmaktadır ve bunların %48'i Ermenilere aittir. 1875 tarihli nüfus sayımında Kayseri'de 5793 Müslüman hanesi, 2326 Rum ve Ermenilere ait hane bulunuyordu.²¹ Kayseri sancağı dahilinde 1877'de 40 köy ve 28 çiftlik vardı²².

Keskin ve Cömert'in birlikte gerçekleştirmiş oldukları bir çalışmaya göre; Kayseri'de XIX. yüzyıl sonlarında vergi kayıtlarına geçirilmiş 8 137 ev mevcuttur. Bu evlerin fiyatları 150 ile 90 000 kuruş arasında değişmektedir. Evlerin fiyatlarına bakarak insanların ekonomik durumlarını ve sosyal seviyelerini anlamak mümkündür. Kayıtların yapıldığı defterdeki ev fiyatlarını 150 ile 10 000, 10 000 ile 20 000, 20 000 kuruştan yukarı değere sahip evler olarak üç grupta incelemek mümkündür. Zira birinci sıradaki evleri çiftçi, esnaf, işçi tabakasından oluşan insanlara; ikinci sıradaki evleri ise daha çok orta halli ve biraz daha gelir durumu iyi olan insanlara; son sıradakileri ise zenginlere, servet sahibi kişilere ait evler olarak değerlendirmek mümkündür²³.

Bundan dolayı Müslüman, Rum ve Ermenilerin (Hacı Kâsım ve Talaş Küçükköy mahalleleri gibi) bir arada yaşadıkları köy ve mahallelerin bulunduğu gibi, Rumlarla Müslümanların (Güllük ve Sasık mahalleleri ile Ağırnas, Çukur, Kergeme, Molu, Üskübi ve Vekse köyleri gibi) veya Ermenilerle Müslümanların (Hasinli, Hüsayunlu, Oduncu, Tüs ve Varsak mahalleleri ile Bâlâ Gesi, Darsiyak, Derevenk, Mancusun ve Nizeya köyleri gibi) ya da Ermenilerle Rumların (Eslempaşa, Gürcü, Küçükkapı, Rumıyan, Selaldı (Selbastı), Sisiliyan, Sultan ve Şarkıyan mahalleleri ile Germir, Sarımsaklı, Talaş ve Taviusun köyleri gibi) birlikte yaşadıkları köy veya mahalleler de bulunuyordu²⁴.

Kayseri'de 2 700 adet iş yerinin 759'nun mülkiyeti, 550'sinin müstecirliği Ermenilere aittir ki, bunun nispeti de % 48'dir. Şehrin ve bağlılarının

nüfus dağılımı göz önüne alındığında, tebaamızdan Ermeni olanlarının sosyal, ekonomik ve kültürel bakımlardan imrenilecek konumda oldukları anlaşılmaktadır²⁵. 1831–1860 tarihleri arasında Kayseri’de yaşayan Ermeniler 35 mahallede toplanmışlardı²⁶. Kayseri şehir merkezinde Ermeniler toplam olarak 2 164 hanedirler²⁷. Bu döneme yönelik olarak bütün çalışmalar göstermektedirki Kayseri Ermenileri sosyal hayat seviyesi olarak iyi durumda olup kendilerini hedef alan aşırı güvenlik problemlerinde olmamıştır. Bu dönemde Kayseri toplum hayatına dahil olan iki unsur Ermeni komiteleri ve misyoner faaliyetleri bölgenin sosyal barışını etkileyen önemli sebepler arasında sayılabilir. Çünkü bu iki unsur her geçen gün Ermeniler üzerindeki tesirini atırıp Türk-Ermeni birlikteliğinin sorgulanmasına ve büyük devletlerinde ıslahat gerçekleştirilerek Ermenilere ümit verici tutumları ile Osmanlı Ermenilerinin ayrılıkçı hareketlere yönelmesine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Ermeni ayrılıkçı hareketleri ülkenin her tarafına yayılmış ve II. Abdülhamit döneminde 38’e yakın Ermeni isyanı meydana gelmiştir.

1854 yılında Kayseri’de ilk Amerikan Misyon merkezi kuruldu. Anadolu’nun diğer bölgelerinde olduğu gibi faaliyetlerini Kayseri ve yöresinde Ermenilerin çok yoğun olduğu bölgelerde yoğunlaştırdılar. 1870 yılında Kayseri merkez istasyonuna bağlı uç istasyonlar kurdular. Bu uç istasyon merkezleri Yozgat, Niğde, Aksaray, Sungurlu ve Talaş istasyonları idi. Genellikle bu bölgeler Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerdi. XIX. yüzyılın sonlarında Kayseri ve civarında ikibin’e yakın öğrencisi ile kırk dört Amerikan Okulu faaliyet göstermekteydi²⁸. Uç-istasyonların teşkili sırasında azınlık nüfusların durumları önemsenmediği gibi, buna bağlı olarak yerleşim merkezlerinin bulunduğu coğrafi konuma da büyük önem verilmiştir. Bir yerli yardımcı tarafından çalışmaların yürütüldüğü Efker’e nin (Kayseri) ülkenin her tarafından birçok hacının ziyaret ettiği bir yer olduğu, yüzlerle ifade edilebilecek Ermeni hanesine sahip bir kasabanın da dahil olduğu bazı yerleşim yerlerine ulaşmak için gidilen yol üzerinde bulunduğu ve bu yerlere ulaşıfıak için başka gidiş yolunun olmadığı Kayseri istasyonu hakkında hazırlanan raporlarda özellikle vurgulanmıştır²⁹.

1316 (1898) tarihli Maarif Salnamesinden Kayseri’de bir hayli Gayr-i Müslim okulunun mevcut olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri Katolik idadi, üç tane Protestan idadi diğerlerinin biri âli diğerleri idadi olmak üzere on ikisi Ermeni cemaatlerine ait okullardır³⁰. Birinci Cihan Harbi’nden önce Ermeni cemaatlerinin Kayseri’de 36 ilk ve orta

mektepleri, bir lise, bir de yüksekokulları vardı. Bu yüksek okuldan mezun olanlar, İstanbul ya da Beyrut Fransız Tıbbiyesi'ne giderek buralarda okudular, böylece çok sayıda hekim yetişti³¹

TİCARET VE EKONOMİ

Kayseri'nin Ondokuzuncu yüzyılda ekonomik geçim kaynakları arasında güherçile, cehri, halı, çeşitli dokuma ürünleri, pastırma ve sucuk, deri ve bakır, demir ve mücevher üretimi yer almıştır. Bu yıllarda, yılda 20 bini bulan hayvan kesimi yapılmış bundan pastırma ve sucuk imal edilerek imparatorluğun her tarafına sevk edilmiştir. Cehri başta İngiltere olmak üzere çeşitli ülkelere ihraç edilmiştir. Güherçile, devletin silah sanayisinde barut yapımında kullanılmıştır. Hammadde olma özelliğini koruduğu için büyük ticarî potansiyel oluşturmuştur. Bu asırda Kayseri'de yarısı köylerde, yarısı şehir merkezinde olmak üzere üç bin dolayında tezgâhta pamuklu, yünlü ve ipekli kumaş üretilmiştir. Halıcılık da ileri noktada olup nüfusun yüzde onundan fazlası gelirini bundan sağlamıştır³².

İngiltere'nin Anadolu Konsolos yardımcısı Bennet'in raporuna göre; Kayseri'de ve İncesu'da mahalli ihtiyaçlar için bir miktar halı dokuma etkinlikleri yapılır. Ev giysisi olarak kullanılmak üzere yünlü ve pamuklu kaba dokuma, debbağhaneler, beziryağı fabrikası, kiriş ve boya (dokuma kumaşlara renk verdirmek için) üretimi ve üretimhaneleri bulunmaktadır... Bölgede fabrika olarak isimlendirilecek tek üretim kaynağı şehirdeki hükümete ait güherçile işletmesidir... Bölgede maden yoktur. Ancak, Niğde Sancağı sınırlarında gözükür, fakat, Kayseri'ye bağlı olan Faraş (Çamlıca)'ta, edindiğimiz bilgiye göre, yüksek kalitede demir madeni bulunur... Faraş'ta dört maden ocağı vardır ve sahipleri senelik olarak hükümete 100 kuruşluk bir vergi verirler; üretim miktarı ise sınırsızdır... Kayseri kent merkezinin, üç saatlik bir mesafede, doğusunda yer alan Gesi'de alçı (plaster of Paris) üretilir ve okkası 1/8 ile 1/4 kuruştan köylere ve başka yerlere satılır³³.

Osmanlı-İngiliz 1838 Balta Limanı ticaret anlaşmasından sonra, İngiltere İzmir'de bir ticari Konsolosluk açmıştır. Bu konsolosluga bağlı olarak 1841 yılında Kayseri'de daha çok ticari alanda faaliyet gösteren İngiliz Ticaret Evi açılır³⁴. Fakat bu teşebbüsten öteye geçmemiş görünüyor. Çünkü Kayseri bölgesinde ticari ve ekonomik faaliyetlerde

İngiltere'nin faaliyetlerini artırdığına dair dönemin belgelerinde veya bu döneme özgü bilimsel çalışmalarda herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

Ali Tuzcu'ya göre: 1840'lı yıllarda yün, keçi kılı, kuru kayısı, üzüm, şeker pancarı, keten tohumu, turp, havuç, kürk, ham deri, donyağı, bağırsak, Kayseri'nin yurtdışına sattığı başlıca maddelerdi. Çeşitli tarım aletleri, tohum, saraciye malzemelerini Kayseri yurt dışına satıyordu...1800–1830 yılları arasında Kayseri dış ticareti büyük şekilde Fransa ile idi. 1830 yılından sonra İngilizlerle ticaret bağlantısı başladı, İngiliz malları özellikle tekstil malları, pamuk ipliği Kayseri'de büyük talep görüyordu. 1850 yıllarında Kayseri tüccarlar, yabancı ticaret kuruluşlarıyla ortaklıklar kurdular. Yabancı tüccar ve devletlerinin himayelerine girdiler. Dışardan ithal edilen mallara çok düşük gümrük vergisi konması, Kayserili Ermeni ve Rum tüccarın kısa zamanda zenginleşmesini sağladı. Bu tarihten sonra Müslüman tüccar ikinci plana düştü³⁵. 1841 yılında toplam 603 ton kökboya Kayseri'de toplanmıştı. Bunlardan bir kısmı Tarsus İzmir limanlarından İngiltere'ye ihraç edilmişti. Diğer kalan kısmı ise Kayseri boyacıları tarafından kullanılmıştı³⁶. İngiltere'nin tekstil yaptığı büyük miktardaki üretimi boyar madde olarak cehriye bağımlı hale gelmiştir. 19.yy'ın ilk çeyreğinde Kayseri'den yapılan cehri dış satımına Hollanda ve Fransa'nın yanısıra İngiltere'de büyük bir müşteri olarak geldi³⁷.

Kayseri dokumaları arasında aba ve şal, manusa ve alaca denen pamuklu basma, yazma ve yemeni, havlu çarşaf, kilim ve cicim dokuyuculuğu yün ve iplikten halı ve seccade dokumacılığı çok ünlüydü. 1890'lı yıllarda Kayseri'de 3300 halı tezgâhından 3800 kişi çalışıyordu. 1913–1914 yılları arasında, Kayseri'de pazar için hane içi tüketime yönelik halı ye pamuklu, yünlü, ipekli dokuma imal eden toplam 15000 tezgâh vardı³⁸.

Ermeni ve Rum tüccarlar, daha Önceden Kayseri ve çevresinde oluşturdukları ticari geniş bir vardı. Yozgat, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri ve çevresinin en ücra köylerine kadar bir ağ oluşturdular. Bu tüccarlar bu çevrelerde ne zaman hangi hammaddeyi alacaklarını çok iyi biliyorlardı³⁹. Ermeni halı tüccarları ve imalatçıları Kayseri'de büyük halı atölyeleri açtılar, ilerde halı dokumacılığı ve ustalığında görev alacak gençleri, dokuma tekniği ve desenleri konusunda eğittiler. 1880'li yıllarda Kayserili halı imalatçıları, fabrika imali yünlü ve ipekli İplikleri kökboya ile boyayarak çok canlı desenli halı seccadeler dokutturdular⁴⁰.

1888’li yıllarda Genmir’de 2 adet bezir yağı çıkararak fabrika vardı. Ayrıca, Boğazlıyan ve Palas tuzlarından gelen tuzların artırıldığı 5-8 tane tuz rafinerisi vardı. 1900 yılından sonra çeşitli dokuma fabrikaları çok miktarda un üreten değirmenler açılmıştı⁴¹. Askeri Güherçile Fabrikası” adıyla bir fabrika 1842 yılı ilkbaharında Kayseri’nin kuzey batısında, bu günkü Hacı Kılıç Cami civarında inşaatına başlandı⁴². Siyah barutun üç unsurundan en önemlisini teşkil eden ve büyük bir kısmını oluşturan, ayrıca dumansız barutlarda da ve külçe halinde madenî bir maddeden oluşan güherçile eskiden barut yapımında kullanılmıştır. XVIII. asırda çok daha hızla bir şekilde yayılan ve yüzde 12.5 kömür, yüzde 12.5 kükürt ve yüzde 75 güherçile muamelesinden meydana gelen kara barutun da yine en önemli kısmını güherçile teşkil etmiştir⁴³.

Debbağlık konusu Kayseri’de oldukça önemli bir sanat olarak karşımıza çıkmakta ise de şehirdeki debbağ esnafı Marsilya debbağlık usulüne vakıf olmadıklarından yaptıkları ancak sarı, siyah ve kırmızı sahtiyan ile boz meşinden ibaret olmuştur. Ancak bununla birlikte Kayseri, sahtiyanın, meşin ve sarı sahtiyanın en iyilerinin üretildiği yerlerden birisi olmuştur. Dolayısıyla Kayseri’de üretilen sahtiyan genel olarak kiraz vakti Kayseri derisinden, Sivas ve Arapkir derilerinden olmak üzere kendi içerisinde sınıflara ayrılmıştır⁴⁴.

Hülagü’ye göre; vesikalarda geçtiği kadarıyla Kayseri’de üretilen sahtiyanın ihtiyaç fazlası ham madde olarak tümüyle İstanbul’a satılmış, sahtiyan dahilinde işlenerek başka şeylerin üretimi için kullanılmamıştır. Kayseri halkının ayakkabı üretimi gibi deriye dayanan temel ihtiyaçların karşılanmasında ise diğer mahallerden, kösele satın alınma yoluna gidilmiş gözükmektedir. Örneğin Gerede kazasında hasil olan köselelerin pazarlandığı mahallerden birisini de Kayseri oluşturmuştur. Böyle olmakla birlikte Kayseri’de ayakkabı imalatı 5000 liralık bir meblağ girdi sağlayacak kadar gelişme gösterebilmiştir⁴⁵.

XIX. YÜZYIL SONLARINDA KAYSERİ’DE ERMENİ KOMİTE FAALİYETLERİ VE 1893 YAFTA OLAYI

1878 Berlin konferansı 61. maddesi ile özerklik veya ıslahat adı altında Osmanlı hükümetinden haklar elde edebilecekleri konusunda ümitlenen Ermeniler, 1890’lı yıllarda bu amaçlarına ulaşabilmek için Osmanlı sınırları içinde komite faaliyetlerine ve isyan hareketlerine hız

vermişlerdir. 1887 yılında Hınçak, 1890 yılında Taşnak komiteleri bu amaçla faaliyetlerine başlamışlardır⁴⁶. Ermenilerin Osmanlı topraklarındaki yaşayışına bakıldığında ise ülkenin her tarafına yayılmış bir şekilde ve hiçbir bölgede nüfus üstünlüğüne sahip olmadıkları görülür. Bu sebeple büyük devletlere güvenerek Osmanlı devleti sınırları içinde başlatılan Ermeni komitesinin eylem ve isyanları çok ağır sonuçlar doğurmuştur.

Berlin Anlaşması 61. madde paralelinde İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury 24 Nisan 1879'da Colonel Wilson'u Anadolu Genel Konsolosu olarak görevlendirdi. Wilson'la beraber Orta Anadolu'da görev yapacak olan diğer konsoloslar atandıkları şehirlere geldiler. Bunlardan Gatheral Ankara'ya 2 Haziran 1879, Kaptan Steward Konya'ya 28 Haziran, Kaptan Cooper Kayseri'ye 12 Temmuz ve Colonel Wilson da Sivas'a. 24 Temmuz tarihlerinde vardılar. Bunlardan sadece Wilson Genel Konsolos diğerleri yardımcı konsolos olarak belirtilen şehirlerde görevlerini yapacaklardı. Bu konsoloslar tayin edildikleri yerlerde nokta görevleri görmeyecekler, gerekli gördüklerinde çevre sancak ve vilayetlere gidip gözlemlerini İngiliz Dışişleri'ne aktarabileceklerdi. Bu konsolosların Anadolu'ya tayin edilmelerinin maksadı Ermenilere dair reformların tatbiki ile Ermenilerin Kürd ve Çerkezlerle karşı korunup korunmadığını teftiş ve kontrolden ibaretti⁴⁷. İngiltere'nin Ermenilerle ilgili "reform" tasarıları hep Sivas'taki Albay Wilson'dan kaynaklanmıştır. İngiliz başkonsolosunun teşviki ve isteği üzerine Sivas Ermeni cemaati bir reform projesi hazırlamıştır. 1880 tarihli ve 29 maddeden oluşan bu projeyi Sivas Ermeni piskoposu Bedros, başkonsolos Wilson'a sunmuştur. İngiltere hükümeti aracılığı ile bu projenin uygulanmasını rica etmiştir⁴⁸.

Misyoner teşkilatlarının ilgi duyduğu yerlerden biriside Kayseri olup BOARD Misyoner teşkilatının bu dönemdeki faaliyetlerinde hizmet için yaptıkları malî harcamaların karşılığını halktan ve diğer çevrelerden sağlamaya başlamıştır. Bu durum misyonerlerin bu bölgelerde tutunmaya ve kök salmaya başladıklarını ortaya koymuştur. Batı Türkiye misyonuna bağlı Kayseri istasyonunun 1896 yılı malî raporu yerel katkıların mertebesini daha net biçimde ortaya koyduğu gibi iki gerçeği daha gözler önüne sermiştir⁴⁹. Amerikan Board, 1854 yılında Batı Türkiye Misyonu'nun bir istasyonu haline getirilen Kayseri ve civarındaki çalışmalarını Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanma esasları çerçevesinde

yürütmüştür. Bu esaslar çerçevesinde Kayseri istasyonu, |kendisine bağlı uç-istasyonlar şeklinde teşkilâtlanmıştır⁵⁰.

Kayseri merkezdeki Ermeni evlerine ellerinde İncil, dinî risaleler ve yayınlarla giderek kadınları Protestanlığa davet etmişlerdir. Görevli kadınlardan bir tanesi haftanın bir gününü Kayseri’de hasta ve sıkıntıları olan insanları ziyaret etmekle, kadınların dua toplantılarına katılmakla geçirmiştir. Ayrıca ayda bir de anneler toplantısı düzenleyerek bu toplantılara katılmıştır. Daha sonra bu insanların İncil’i okuyabilecek kadar eğitilmesi zorunluluğundan dolayı yetişkinler Pazar okulları, çocuklar da ilkokullar yoluyla eğitime başlanmıştır. Bu faaliyetler, ilerleyen yıllarda istasyonda dinî çalışmaların önüne geçecek olan ve halkın daha çok rağbet ettiği eğitim çalışmalarının temelini oluşturmuştur⁵¹.

1890 yılından itibaren Osmanlı topraklarında Ermeni komitelerinin örgütlenme faaliyeti giderek hız kazanmıştır. Kayseri’deki Ermeni komite faaliyetleri de Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan’ın 1891 yılında bölgeye yapmış oldukları ziyaretten sonra hızlanmıştır.

Zabtiye Nezaretine ait bir telgrafnamede Sivas ve Kayseri civarındaki Ermeni komitelerinin bu dönemdeki faaliyetlerine dair şu bilgiler aktarılmıştır: “Sivas’ta ve mülhakâtından tenzil ve dört Saat mesâfede Çat karyelerinde ve Gemerek nâhiyesinde ve Amasya’da ve Merzifon’da ve Kayseri muzâfâtından Tomarza Everek kasabasında birer şirket-i fesatiye müesses olup Tendil karyesindeki şirkete Kopek hatırlı kimselelerinden Artin ve Çat karyesinde Bedros ve Gemerek nâhiyesinde Agop nâm şahıslar riyâset ve nezâret etmekte ve Tendil karyesi şirketinin bir batman altı kıyıle itibâriyle beş batman barut ve beş batman kurşunu ve cemiyet-i efrâdiyenin birer tüfengi olup diğer şirketlerde kezâlik esliha ve eczâ-yı nâriye mübâyasıyla iştigâl eylemekte buldukları ve karye-i mezkûre şirket-i fesadiyesinin Gemerek nâhiyesindeki şirketle irtibatı olduğu ve Kayseri murahhasası idâresinde bulunan Tomarza murahhasası Karabet’in de cemiyet-i fesatiyeye dâhil bulunduğu ve Tomarza’ya yakın Söğütlü karyesinde ve civârında da bu yolda şirket-i fesadiyeler müteşekkil olup Söğütlü papazı ile köyün ileri gelenlerinden Karabet’in mefsetdede medhal ve malumatları bulunduğu⁵² dair belgeden anılan kasaba ve beldelerde Ermenilerin en küçük yerleşim yerlerine kadar örgütlenme çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır⁵³.

Kayseri’de Ermeni komite faaliyetleri 1891 yılında başlamıştır. İlk Ermeni komitesi Kayseri’de Protestan mektebi hocası Gülbenkyan

Dikran ve Adana vâizinin oğlu Aleksa tarafından kurulmuştur. Bu şahıslar, Krupi Papazyan ve Alacacıyan Karabet ve Cebidelikyan Agob Cevahiryen Rupen ile Dökmeciyan Parsih'i komiteye girmeye teşvik etmişlerdir. 1892 yılından 1893'ün başlarına kadar Kayseri Hınçak komitesi şubesine kayıtlı üye sayısı seksen dört kişidir. Komiteye dahil olanların birer onbaşlıları olup, bunlardan alınan duhûliye ve mâhiyelerin⁵⁴ defterini Cevahiryen Rupen ve esâmi defterini Alacacıyan Karabet tutmuştur. Komiteye kayıt edilen üyelere sırları ifşa etmemeleri için yemin ettirilmiş ve bu yeminlerin her biri kâğıt üzerinde yazılı hale getirilmiştir. Dikran'ın Kayseri'den ayrılmasından sonra bu işe asıl devam eden Papazyan Krupi olmuştur⁵⁵.

Hınçak Komitesi Kayseri şubesinin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında 1893 Yafta olayı sonunda Osmanlı mahalli hükümeti tarafından yakalanan suçlular ve onlarla birlikte ele geçen delillerden yararlanarak kesin bilgiler elde edilmiştir. Buna göre; Alacacıyan Karabet, şirkete dâhil olanların esâmî defterini kendisi tutup tutuklandığı zaman Kayseri mutasarrıflığına teslim etmiş olduğunu şirket efrâdının defter mücebince seksen dört kişiye bâliğ olduğunu ve ber mutâd aldıkları imzâlı kâğıtları ihrâk eylediklerini ve Merzifon'dan gelen nizâmnâmeyi de Dökmeciyan Parsih'e vermesiyle merkûmun da ihrâk eylemiş olduğunu ve Merzifonla vâsita-i muhâbereleri Germirli Arabacı Ohannes ve Arzuman oğlu Ohannes ve Kasab Mamas olduğunu, Merzifon'da reis Tomayan ve kâtip Kayayan idiklerini ve kasanın mevcûdu yirmi iki lira olduğunu ve beş meci diye ücretle Merzifon'dan talimat getirmek üzere Gemerekli Artin'i gönderdiklerini ve Çolakyen Agop'un fukarâ takımından bulunmasıyla şirket nizâmnâmesi mücebince herkesde birer roalver bulunması lâzım olduğundan merkûma da şirket tarafından bir roalver mübâyaa olduğunu beyan etmiştir⁵⁶.

Cebidelikyan Agop ifadesinde evvel şirketin mikdârını tahkik için Merzifon'dan birisi gelmiş ise de kim olduğunu bilemediğini ve şirket için bir esâmî ve bir de kasa defteri tutulup esâmî defteri Alacacıyan Karabet ve kasa defteri de Cevahirciyan Rupen taraflarından tutulduğunu ve Derevenk manastırına gelmiş olan Rüştuni'nin şehâdetnâmesini Krupi vâsitasıyla Merzifon'a gönderip oraca bâde't tasdik i'âde olunduktan sonra kendisinin teşkilât-ı fesatiye icrâ memûru olduğu taayün ederek teşkilâta dâ'ir merkûmla müzâkerede bulduklarını beyan etmiştir⁵⁷.

Kayseri Ermeni komitesi üyeleri teşkilatlanma ve diğer faaliyetleri için Merzifon'dan sorumlu bir memur tayin edilmesini istemişler ve tam bu dönemde Hınçak komitesi üyesi Andon Rüştuni sahneye çıkmıştır⁵⁸. Andon Rüştuni, bir süre sonra Kayseri'de Everek'e gelmiş, orada Kiliselerde konferanslar vermiş, sonra Talas'a, oradan da faaliyet merkezi olarak seçtiği Derevenk manastırında rahip Tanil'in yanına yerleşmiştir. Orada iken rahip Tanil aracılığıyla tahriklere ve faaliyete girişmiştir. Jirar ile birleşerek Merzifon örgütünün ilanlarını, bildirimlerini halka, köylere dağıtmaya başlamıştır.⁵⁹ Ankara vilâyetine ait 26 Kânûn-ı evvel sene 1308 târihli telgrafnâme de; Andon Rüştuni'nin Kayseri'ye muzâf Balakise karyesinde komite azâsından Hacı Krupi'nin himâye ve muhâfazası tahtında olduğu muhbirîn-i mevkûfeden dört nefer muteberlerinin ikrârlarından anlaşılmakta⁶⁰. olduğu bildirilmiştir⁶¹.

1892 yılında Andon Rüştuni'nin Kayseri'ye gelerek Derevenk manastırına yerleşmesinden sonra Kayseri merkez komitesi ile civardaki kasaba ve köylerde komitelerin kurulması ve örgütlenmesi faaliyetlerinde bulunmuş ve bunun için civardaki kiliselerde nutuklar vermiştir. Talas'ta dava vekili Arsin ile Şivariş'ten komitenin işlerini icra etmek üzere kendisine yardımcı olmalarını istemiş ve Kayseri komitesi hakkında Rahip Daniyel'den bilgi aldıktan sonra bu komiteye mensup bir kişi ile görüşmek isteyince Dökmeciyan Parsih kendisinin yanına gelmiştir. Daha sonradan manastıra aynı komiteye mensup olan şahıslardan Cebidelikyan Agob, Alacacıyan Karabet, Cevâhıryan Rupen ve Papazyan Krupi'de gelmişlerdir. Andon Rüştuni bunlara Atina Hınçak komitesi tarafından Kayseri'ye memur olarak görevlendirilmiş olduğunu söyleyerek buna dair Atina'da kendisine verilen şahadetnameyi takdim etmiştir. Kayseri Ermeni komitesi ileri gelenlerinin Andon Rüştuni'ye ait şahadetnameye itimat etmeyerek, komitenin merkez olarak tanıdığı Merzifon Komitesine sorulmasına karar vermişlerdir. Bunlar Merzifon'a bir mektup yazarak bu şahadetname ile birlikte göndermişler⁶² ve buradan Rüştuni'nin memuriyetinin doğru olduğu tasdik edilmiştir. Rüştuni bundan sonra komite işlerinde en fazla Dömeçiyân Parsih ile müzakerelede bulunmuştur. Bu durum Hınçak komitesinin Merzifon'un merkez olmak üzere Atina bağlantısını kesinlikle doğrulamaktadır.

Andon Rüştuni, Kayseri Ermeni komitesinin işlerini düzenlemek için bir nizamname kaleme almış ve bunu tasdik ettirmek üzere Merzifon şubesine göndermiştir. Ayrıca Kürkcü İseyi Kırkor'a bir buçuk mecidiye karşılığında komitenin mührünü yaptırmıştır. Osmanlı

hükümeti tarafından yakalanmaması için tedbir olarak Derevenk manastırı dışında bazı yerlerde barınmış fakat sonunda yine manastıra dönüp ağırlıklı olarak burada kalmıştır. Rüştuni Kayseri Ermeni komitesi ileri gelenleri ile birlikte Ermeni komitelerinin köylere kadar yayılması için faaliyetlerde bulunmuşlar bu maksatla Kayseri civarındaki kasaba ve köylere ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu amaçla Jirar, Kirkor ve Panos ile Çomaklı'ya giderek beş altı gün orada kalmışlar ve Rüştuni, yeniden tanzim olunan nizamnâme Merzifon'dan gelip neşroluncuya kadar eldeki fesat nizamnâmesi hükümlerine uyulması gerektiğini üyelere tembih ve ihtar etmiştir. Derevenk manastırında Andon Rüştuni, Jirar ile görüşerek Gemerek'de Ermeni komitesi kurulması ile kaleme aldıkları lâyhaya göre Gemerek tarafı fesat komitesi teşkilatı Jirar'a ve Kayseri tarafı Andon Rüştuni'ye ihale olunması konusunda anlaşmaya varmışlardır⁶³.

Kayseri sancağına bağlı Talas'ta teşekkül eden Ermeni komitesi ve bunların faaliyetleri Gürünlü Agop'un ihbarıyla meydana çıkarılmış olup bunlardan şirkete dâhil olacakların verecekleri duhuliye ile beher mâh itâ edecekleri üçer beşer kuruş aylıktan ve gasp edecekleri emvâl bedelinden barut ve silah mubâyaaası cümle i mukarrerâtdan olduğu ve sâir mahallerde dahi şubeleri mevcut bulunduğu Ankara valiliğinin 20 Aralık 1892 tarihli bir telgrafında⁶⁴ ifşa olunmuştur.

Daha sonra Derevenk manastırında bulunan Rüştuni, tutuklanmış⁶⁵ ve üzerinde 29 Temmuz 1892 Tarihli Hınçak komitesinin görev belgesi ve mührü bulunmuştur. Diğer bir Ermeni tutuklunun zoruyla Manastır'da yapılan aramada birçok belge elde edilmiştir. Kayseri'de yakalanan bu sanıklar ile bunlardan ele geçirilen suç delilleri sayesinde Yafta olayının tertibi ve bölgedeki Ermeni komite faaliyetlerini yönetenlerin Merzifon Amerikan Okulunda öğretmen olan Tomayan ve Kayayan oldukları anlaşılmıştır⁶⁶. 1892 yılı Eylül ayında Merzifon Ermeni Komitesi marifetiyle Merzifon'da ihdas edilen sözde Meclis toplantısına Kayseri'den bir mebus gönderilmesi istenmiş ve Kayseri komitesi tarafından Arzuman oğlu Ohannes kendisine 7 mecediye⁶⁷ verilerek Merzifon'a sözde mebus olarak gönderilmiştir.

Civanyan Mardiros Merzifon'daki Kolej'den mezun olduktan sonra Tomayan Artin'in teşvikiyle Ermeni komitesine dahil olarak Kayseri Efkere köyüne gelmiştir. Orada bazı kişileri teşvik ile komite teşkiline çalışmış ve kaydettiği şahıslara bir sahte isim vermiş ve köylerine Andon Rüştuni gelerek şirketin suhûletle ilerlemesi için kendilerine bir talimat

vererek o talimat gereği mevcut üyeleri beş bölük üzerine tertip ederek talimat doğrultusunda komiteyi düzenlemesini Mardiros'a bildirmiş-tir⁶⁸. Andon Rüştuni de, Efkereye gittiği zamân Civanyan Mardiros'un Efkerede Komiteye otuz bir kişi⁶⁹ dahil etmiş olduğu anlaşılıyor.

Talas'ta evvelce teşekkül etmiş olan Ermeni fesat cemiyeti üyesi olan ve tutuklu bulunan Agop'un itirafına göre, komitenin topladığı aıdat ve gasbettikleri paralarla silah tedarik ettikleri, adları verilen 20 küsur komite üyesinin yakalanarak adalete teslim olunduğu, müfsit hareketlerde en fazla ileri gidenlerle muzır beyannameyle ilgili olanların cezalandırılıp diğerleri için mutedil davranılması yolunda ilgili mutasarrıflık ve kaymakamlara talimat verildiği⁷⁰ Ankara valisi tarafından açıklanmıştır⁷¹. Talas beldesinde Ermeni komitesini Arap oğlu Serkiz kurmuş, Kertman oğlu Karo ise şirket defterini tutmuş ve isimleri kaydedilmiş kişileri teşvik ile şirkete dahil ederek şirket nizamnamesini bunlara okumuştur. Debağyan Agop ve Simoh oğlu Artin de bu kişileri şirkete girmeye teşvik etmişlerdir. Şirket üyeleri birbirlerini tanımak için bıyık burmak ve kulak ellemek ve ellerini yüzlerine tutmak gibi bir takım işâretleri kullanmışlardır. Şirket üyelerinden toplanan para ile önce martin ve bir vincestir tüfengi satın alınarak bu martin tüfeği fişenleriyle beraber Yakob oğlu Panos'a verilmiştir. Kahyâ oğlu Rupen'in hânesinde toplandıkları gece meydana bir mal getirilip bunun tutarı kadar şirkete lâzım olan silah ve cephâne ve sâire alınmasını kararlaştırmışlardır. Kertman oğlu Karo ve Debağyan Agop ile diğer arkadaşları Gürünlü Karabet'in ikrâr ve ihbâr etmeleri ile Talas Ermeni komitesi ve faaliyetleri hakkında bilgiler ortaya çıkmıştır⁷².

Andon Rüştuni ile diğer komite ileri gelenleri Krupi Papaysan, Cevâhirciyan Rupen, Ceybidelikyan Agop, Dökmeciyan Parsih, Alacacıyan Karabet ve Krupi Papazyân'ın yazdığı mektûp üzerine Gemerekli Pehlo oğlu Agop'un Gemerek'den gelmesi birlikte Derevenk manastırında komite faaliyetleri ile ilgili olarak müzakere ettikleri konular ve bunların sonuçları şu şekilde sıralanabilir:

1. Merzifon'un fesat merkezi olmak üzere asıl merkez ittihâzıyla Kayseri'nin oraya ve Talas ve Balakise ve Efker ve Bezze(?) ve Mancison karyeleri ile Everek ve Gemerek kasabalarının dahî Kayseri'ye tâbi addedilmesi,

2. Talas şirketi riyâsetine Arsin'in tayinine ve Arsin'in şirket efrâdına bilinmemesi için bir sirkat maddesinden dolayı cinâyette mütte-

himen mevkûf olan Karo'nun hâpishânededen çıkmasına kadar merkûm Şevariş'in şirket efrâdı ile Arsen'in arasında vâsitalık etmesi,

3. Evrâk-ı muzırîrâ kırâ'at olunarak Rüştuni'nin yeniden bir teşkilât nizamnâmesi kaleme alıp Merzifon ve oradan Atina'ya gönderilip tasdik olunduktan sonra mündericât-i mefsedetkârânesinin mevki-i icrâya konulması ve şirket nâmına bir mühür hakkettirilmesini,

4. Hınçakyan İhtilâl Gürûhu nâmıyla Dökmeciyan Parsih'in mühürkü Küreki İseyan Kirkor'a bir buçuk mecâdiye mukâbilinde mühür yaptırılmasını,

5. Kendilerinin teşviki ile Kayseri'de seksen dört kişinin şirkete dahil edilerek bunların birer onbaşlıları bulunduğu ve şirket efrâdından alınan duhûliye ve mâhiyelerin defterini Cevâhirciyan Rupen'in ve esâmî defterini Alacacıyan Karabet'in tutmakta bulunduğu gibi şirket efrâdına da ifşây-ı esrâr etmeyeceklerine dâir yemîn verdirerek kendülerinden ufak birer kağıt üzerine almış oldukları ve Dikran'ın Kayseri'den infikâkından sonra bu işe asıl takviyet veren Papazyan Krupi⁷³ olduğu ortaya çıkmıştır⁷⁴.

Develi'de vuku bulan Ermeni komite faaliyetlerine dair Ankara mahkemesi kayıtlarına göre; Kazarosyan Kirkor'un toplanan paraların yedinde bulunduğu komitenin kasa defterini tutmuş olduğu, Kel Artin oğlu Karabet dahî Sinan oğlu Arşak'ın daveti üzerine bir kere Serpik Kadın'ın hânesine gidip Rüştuni ile görüştüğü ve bunlarla birlikte Vartok oğlu Gabriel ile Bıçakçı oğlu Civan'ın Develi'de Ermeni komitesini teşkil eden kişiler olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁵

Develi'deki Ermeni komitesi faaliyetleri içinde yer alan Dayı oğlu Arakil sorgu ifadesinde bu şirketin esâsen Vartok oğlu Gabriel'in teşviki üzerine teşkil edilmiş olduğunu ve Gabriel tarafından kendilerine yemîn verildiğini ve şirket defterini kendi tutup Gabriel'in kendisine, "paranızla silâh alınız" demiş olduğunu ve Serpikle beraberce de Çomaklı'ya gidip gelmiş olduğunu beyan etmiştir. Develi'de vuku bulan Ermeni komite faaliyetlerine dair Ankara mahkemesi kayıtlarına göre; Kazarosyan Kirkor'un toplanan paraların yedinde bulunduğu komitenin kasa defterini tutmuş olduğu, Kel Artin oğlu Karabet dahî Sinan oğlu Arşak'ın daveti üzerine bir kere Serpik Kadın'ın hânesine gidip Rüştuni ile görüştüğü ve bunlarla birlikte Vartok oğlu Gabriel ile Bıçakçı oğlu Civan'ın Develi'de Ermeni komitesini teşkil eden kişiler olduğunu söylemek mümkündür⁷⁶.

1893 yılı Yafta olayındaki tutuklu sanıkların sorguları sonucunda Kayseri ve kurâsında hezeyannâme ve komite işlerine dâhil olanlar yüz altmış neferi mütecâviz olup bunların büyük bir kısmı fesat komitesine dâhil olduklarını tâyian ikrâr ettikleri gibi, diğer bir kısmı dahi şirkete dâhil olduklarını ve haftalık birer miktar akçe verdiklerini kezâlik tâyian itirâf ve fakat dâhil oldukları şirketin devlet aleyhindeki sûniyetine muttali olmayıp bir şirket-i hayriyeden ibâret olduğunu⁷⁷ meâlen beyân etmektedirler⁷⁸.

Merzifon Ermeni komitesi ile haberleşmeyi sağlayan Germirli Arabacı Diros oğlu Ohannes ifadesinde; Çorum şirket-i fesadiyesi efrâdından olarak Kayseri ve Çorum ve Yozgat ile Merzifon arasında vasıtay-ı muhâbere olduğunu ve Hınçakyan gazetelerini Yozgat'ta Kebapçıyan Sinekerim ile Kayseri'de Papazyan Kirupî'ye götürmekte ve Kirupî'den aldığı mekâtibi Merzifon'da Papazyan Mıgırdıç'a vermekte olduğunu⁷⁹ beyan etmiştir.

Merzifon'da teşekkül etmiş Ermeni şirket-i fesadiyesinin mikdârını hâvî varaka sûretiyle şirketin nizamnâme sûreti⁸⁰ Ankara valiliği tarafından elde edilerek bu fesat cemiyeti açığa çıkarılmıştır. Merzifon Hınçak ihtilal komitesi, "Küçük Ermenistan Eyaleti Merkezi ve Hınçakyan İhtilal Taraftarları komitesi Merkezi" namıyla aynı olup, muzır evraklar bu mühürle mühürlenmiştir. Ankara ve Sivas vilâyetlerinde bulunan ilçe, kaza ve köyleri Merzifon'a bağlı kabul ederek bu yerlerde kurdukları komiteler de Merzifon'a bağlı olup emir ve talimatları bu merkezden almışlardır. Merzifon Ermeni komitesi Avrupa'da bulunan komitelerin haberleri ulaştırma ve emirleri tebliğ merkezi olarak kabul olunmuştur⁸¹. Merzifon komitesinden 26 Ekim 1892 tarihiyle Kayseri komitesine gönderilmiş olan mektuba ilişik olarak ele geçen, fesat talimatında, Merzifon komitesine başka şubelerden gelen mebuslardan mürekkep ve yılda iki kez toplanmak üzere genel meclis namıyla bir fesat meclisi teşkil edilmiş ve bu meclis ilk kez 1892 yılı Eylülünde on mebusan mürekkep olarak bir araya gelmişlerdir.

Hınçak komitesine ait "Kanun-i Esasi" ismi ile kaleme alınan ve Osmanlı resmi makamları tarafından Kayseri yakınlarında Efker'e yakalanan Andon Rüştuni'ye ait evraklar arsında ele geçirilen bir bildiri, Merzifon'da Karabet Tomayan'ın öncülüğünde girilen faaliyetlerin Hınçak komitesi ile olan bağlantısını ortaya çıkarmıştır. Bu konuda Ankara valiliğinden Sadaret'e verilen bilgiye göre; bu hezeyannâme Kânûn ı Esâsî nâmıyla matbû olarak Londra'dan birtakım Ermeniler

tarafından Merzifon'a gönderilip oraca Ermeniyü'l ibâre istinsâh idilen yazma nüshası Gümrüklüler vâsıtasıyla Kayseri şirket i fesadiyesine gönderilmiştir. "Hınçakyan (Sosyalist) İhtilâl Gürühunun Kânûn-ı Esâsisi" adıyla ortaya çıkarılan bu bildirinin ikinci maddesinde, "Kavânin meclisinin makâmı Ermenistan'ın meşhûr şehirlerinin biri olacaktır". ibaresi yer almıştır. Buna göre Hınçak Sosyalist komitesinin Merzifon'da 1892 yılının 25, 26, 27 Eylül günleri Merzifon, Sivas, Tokat, Amasya, Yozgat, Kayseri, Çorum, Sungurlu, Gemerek ve Gümüşhacıköy delegelerinden müteşekkil olarak toplanan meclis, ikinci maddeye istinaden yapılan bir uygulamayı akla getirmektedir⁸².

Nizamnamenin birinci faslının altıncı maddesinde "Her âza kendi kesesinden silahlanmalıdır, bu veçhile (altıpatlar) ve bir süngü tedarik etmelidir" denilmiştir. Bu paralelde teşkilâtta görevli olan Haçinli Jirar (Hamparsum Boyacıyan'ın kardeşi), Ermenilerin, bir savaş anında hayatlarının tehlikede kalmaması için silâhlanmak gerektiğini halka yaymıştır. Gizlice Türkiye'ye girdiğinde yakalanan sosyalist ve nihilist Rüştuni ile, İstinaf Savcısı huzurunda İngiliz konsolosunun yaptığı görüşmede konsolosun "Maksadınız ne olacaktır?" sorusuna, "Osmanlı devleti aleyhinde olacaktır"cevabına karşılık "Peki ne fenalık gördün?" sualine karşı da "Ben hiç fenalık görmedim Fakat Osmanlı devleti aleyhinde bulunmak ve sosyalizm fikrini tesis için Atina komitesinden para aldım" cevabını vermiş olduğunun konsolos tarafından raporla İstanbul'daki sefaretine bildirilmiştir. Bu durum Ermeni komite üyelerinin gerçek yüzünün İngiltere hükümeti tarafından da bilindiğini açıkça göstermektedir⁸³.

Kayseri Ermeni komitesi faaliyetlerine ve Yafta olayına katılmaktan suçlu bulunan Cevâhiryân Rupen ifadesinde de Arzuman oğlu Ohannes'in Merzifon'a, Kayseri'yi temsilen mebus olarak gönderilişi ve onun Merzifon İdare meclisi tarafından bu görev için yeterli görülmeyip sadece gözlemci olarak toplantıya katılımının uygun görülmesi hakkında şu bilgileri vermiştir: "...şirket i fesadiyenin merkez i idâresi Merzifon'da olup reis ve kâtibi Mine ve Vahram nâm müsteârlarını hâiz olan Tomayan ve Kayayan idüğünü ve Merzifon'la şirket muhâberâtını ifâya memûr edilmiş olan Papazyan Krupi'den işitmiş olduğunu ve Merzifon'dan merkûm Krupi'ye talimât ve nizâmât ı fesadiye ve Hınçak gazeteleri gelerek cümlesi birlikte mutâla ettikten sonra üç yüz sekiz senesi Ağustos'unda Merzifon'dan bir mebûs istenildiğini Krupi'nin haber vermesi üzerine cümlesinin rey ve tensibiyle ve şirket sandığından

harcırahının tesviyesiyle Arzuman oğlu Ohannes'in gönderilmiş ve onbeş gün sonra merkûm Ohannes'in avdetle orada şirket şubelerinden gelen mebûsların içtimâ ile verdikleri mukarrerâtı hâvî bir varak ile merkûmun fikri ve lisâna âşinâ olmadığından bahisle gönderilecek mebûsun işe yarar takımdan olmasına dikkat edilmesini hâvî bir mektûp göndermiş olduğunu ve kendi yedinde kalmış olan karâr-nâmeyi yafta vukûâtı üzerine Kayseri mutasarrıflığına itâ eylemiş" olduğunu belirtmiştir.

Kayseri Ermeni komitesinin ileri gelenlerinden Cevâhirciyân Rupen'in ifadesi de yukardaki sanıkların beyanlarını doğrular niteliktedir. Ayrıca Cevâhirciyân Rupen şirketin yedinde bulunan kasa defterini ve mevcûd akçesini Kayseri mutasarrıflığına teslim etmiş ve esâmî defteri Alacacıyan Karabet de ve diğer evraklar da Dökmeciyan Parsih yedinde olduğunu şirkete dahil olan kişilerin adedi kendisinde bulunup itâ eylediği kasa defterinde numara üzerine yazılı ise de isimleri Alacacıyan Karabet de olan esâmî defterinde kayıtlı olduğundan kendince meçhûl idüğünü beyân ve olunan istizâh üzerine kendileri ötekini berikini şirkete dâhil etmek üzere teşvikâtta bulunmuşlar ise de şirkete duhûl için tehdidâtta bulunmayıp şirkete duhûlden sonra sırların ifşa edilmemesi zımında tehdid ve tenbih edilir olduğunu belirtmiştir.

İlk defa Rus tebaası olan Ermenilerin başlattığı komitecilik faaliyetleri, daha sonra bunlar tarafından Osmanlı topraklarında da yayılmış ve etkili olmuştur. Osmanlı sınırları içinde Ermeni komitecilik faaliyetlerini sevk ve idare etmişlerdir. 1892-1893 Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni olayları Atina Hınçak komitesinin aldığı karar doğrultusunda Andon Rüştuni tarafından Merzifon Hınçak İhtilal komitesine iletilen emirle uygulamaya konulmuştur. Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmen olan Tomayan Karabet ve Kayayan'ın başı çektiği Merzifon şubesi Orta Anadolu ve diğer bölgelerde kasabalarda aynı anda 5 Ocak 1893 gecesi duvarlara bildiri ve pankart asma şeklindeki eyleme girişmişlerdir.

Cevahirciyân Rupen ve Alacacıyan Karabet ve Dökmeciyan Parsih ve Ceybidelikyan Agop ve Papazyân Krupî'nin açık şekilde ihbar ve beyan ettikleri ile Andon Rüştuni'nin ifadesine göre Kayseri'de asılması ve dağıtılması şu şekilde cereyan etmiştir: Andon Rüştuni ifadesinde; Merzifon'dan Yozgat'a ve Yozgat'tan Gemerek'e gelmiş olup oradan da Kayseri meclisi namına yazılarak gönderilmiş olan bir paket ile derunundaki mektubu Rahip Daniyel'in kendisine vermesiyle açtığını ve yetmiş seksen kadar yaftaları gördükten sonra Osmanlıca okuyup

yazmak bilmediği için Dökmeciyan Parsih ile Osmanlıca okur yazar bir adamın gönderilmesine dair Kayseri'ye bir haber gönderilmesiyle o akşam merküm Parsih ve Rupen gelerek yaftaları okuttuğunda zâten bunların vaktiyle Hınçak gazetes'nin neşretmiş olduğu makâle bulunduğunu anladığını beyan etmiştir⁸⁴.

Tablo 2: Kayseri'de Yafta Olayına Karışan Ermeni Sanıklar⁸⁵

Kayseri'de Hezeyanname Olayına Karışanlar	Açıklama
Misak Keçeciyan	Zara takma adlı Sözde Yozgat Mebusu Kayseri fesat komitesine 70 adet küçük 16 adet büyük toplam 86 adet Bildiriyi gönderen kişi, Yozgat'ta Vahan mektebi hocası
Düğmeciyan Artin	Kayseri fesat komitesinden olup, Misak Keçeciyan'ın yazı ile birlikte bildirimleri gönderdiği kişi
Kavseleci Agop Pehlo ve diğer adı Behremyan	Bu şahıs Bildirileri Derevenk Manastırı'nda muhtefi Andon Rüştuni'ye getirilip teslim etmiştir, Rahip Tanil'in ifadesinde, Andon Rüştuni yaftaların bir miktarını da Agop Pehlo ile Talas'a asılmak üzere gönderdiğini ifade etmiştir. Rüştuni, yaftanın beş altısını Pehlo Agop'a verdiğini söylemiştir.
Düğmeciyan Parsih ve Cevahirciyan Rupen (oraca muhbir sıfatlı)	Manastıra gidip seksen altı adet hezeyannâmeyi alıp Kayseri getirip, Rahip Tanil'in ifadesinde, Rüştuni'nin Kayseri'ye gönderdiği haber vecihle manastıra gelen Dökmeciyan Parsih ile Cevahirciyan Rupen'e Kayseri'de yapıştırmak üzere yaftalardan bir çoğunu vermiş olduğunu beyan etmektedir. Rüştuni'de bu beyanı doğrulayıcı bilgiler vermiştir.
Parsih ve Cebidelik Agop ve Alacacıoğlu Karabet	Yozgatlı Misak'ın mektubunda kuvvetle tavsiye olunduğu veçhile Kânûn-ı evvel'in yirmi beşinci gecesi hükümet kapısına ve sair lâzım gelen mahallere ilsâk u talik edilmek üzere yaftaları Arzuman oğlu Ohannes, Linaric oğlu Hacı Daniyel ve Çolapa oğlu Agop'a vermişlerdir.
Arzuman oğlu Ohannes Linaric oğlu Hacı Daniyel ve Çolapa oğlu Agop	Kayseri ve bunlardan on iki adeti mevkûf Krupi vâsıtasıyla Efkere ve Geçirik ve Senize karyelerine ve beş tanesi de mevkûf Kili'nin vâsıtasıyla Dolsun ve İstefene ve Çarlalık karyelerine bırakıldığı ve on iki tânesi el-yevm Gümrükte bulunduğu tahakkuk ettiği
Jirar	Rahip Tanil'in ifadesinde, Jirar bir kısım yaftayı Rüştuni'den alarak, Mamas ve manastır hizmetçisi Nişân'ı beraberinde Everek'e götürüp bir gün sonra avdet ettiklerini beyan etmektedir Rüştuni, Yaftanın 6 altı adetini Jirar'a verdiğini söylemiştir.
Gülbenk ve Kara Külâh oğlu Ohannes	Kaysar oğlu Avadis'in beyanına göre geceleyin Tavulsun ve İstefene karyelerine gidüp yafta yapıştırmışlardır. Rüştuni, yaftaların beş tânesini Tavulsun ile İstefene karyeleri için Aşçı Parsih oğlu Gülbenk'e verdiğini söylemiştir.

Cevahirciyan Rupen ve Alacacıyan Karabet ve Dökmeciyan Parsih ve Ceybidelikyan Agop ve Papazyan Krupi'nin ait ifade ve ihbarlarına göre Kayseri'de yaftaların asılması ve dağıtılması şu şekilde gerçekleşmiştir: “Bir gece Keresteci Agop'un hânesinde şirketin muâmelâtını müzâkere için toplandıklarında Rüştuni'nin gönderdiği Onan oğlu Mamas gelerek Rüştuni'nin bir Osmanlıca okur yazar adam istediğini haber vermesiyle Cevahiryan Rupen⁸⁶ ile Dökmeciyan Parsih'in Derevenk manastırına gittiklerini ve Yozgat'tan Keçeciyan Misak imzâsıyla varit olan yaftaların 6 Ocak Cuma gecesi şehir ve kurâda İslâm mahallâtına hükümet ve cami kapılarına talik olunmasını bildiren bir mektup okunduktan sonra bunların kırk kadarını Rüştuni'nin kendilerine tevdi ile geriye kalanını nezdinde alıkoymuştu ve bunlardan on iki tanesini merkûm Parsih'in kurâyı mütecâvireye talik ettirmek üzere Papazyan Krupi'ye verdiğini ve diğerlerini Ceybidelikyan Agop ile istişâreli olarak Arzuman oğlu Ohannes ile Kara Parsih oğlu Hacı Taniyel'e vererek onların atlı oldukları hâlde bu gecede Kayseri hükümet konağıyla cevâmi ve sâir bazı hâne kapılarına talik ettiklerini ve Krupi Papazyan'ın yaftalardan ikisinin Germir ve ikisinin Mancison ve ikisinin Efkere ve ikisinin Balakise ve ikisinin dahi Burungöz karyelerine talik edilmesi zımında Germirli Artin Avadikyan ile Ohannes Vartanyan'a verdiğini ve bunların da bu kurâlara gidip talik etmiş olduklarını ve yaftalardan on ikisini merkûm Andon Rüştuni'nin Everek'e gidip talik etmek üzere Jirar'a verdiğini” anlaşılmıştır⁸⁷.

Belgeye göre⁸⁸ Kayseri'de yaftaların asılması; “Kânûnevvel'in yirmiş beşinci (6 Ocak 1893) gecesi hükümet kapısına ve sâir lâzım gelen mahallere dağıtılmak ve asılmak üzere Arzuman oğlu Ohannes, Linaric oğlu Hacı Daniyel ve Çolapa oğlu Agop'a verip onlar tarafından bunlardan on iki adedi Krupi vâsıtasıyla Kayseri ve Efkere ve Geçirik ve Senize karyelerine ve beş tanesi de Kili'nin vâsıtasıyla Dolsun ve İstefene ve Çarlalık karyelerine bırakıldığı ve on iki tânesi Gümrük'de bulunduğu tahakkuk etmiştir.”

Hınçaklar kamu binalarına ve Merzifon, Yozgat, Amasya, Çorum, Ankara, Sivas ve Diyarbakır'da evlerin duvarlarına afiş yapıştırdılar. Bu afişler Türkçe idi ve tüm Müslümanlara hitap ediyor ve zulme karşı ayaklanmalarını istiyordu. Bu gibi metotlarla Hınçaklar Türklerin hükûmete karşı gelmelerini ümit ediyordu. Bu olaylar esnasında bildiride yer alan metinler en son Temmuz 1892 de Hınçak gazetesinde yayınlanan konuları içine almaktadır⁸⁹. Ocak 1893'te Merzifon'da görülen bu

ilanlar aynı zamanda imparatorluğun muhtelif şehirlerinde de asılmıştı, ilamda, halk Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'e karşı isyana davet ediliyor ve çözüm olarak İngilizlerin Hindistan'da kurdukları düzen gibi Osmanlılarında İngiltere'nin yardımı ile rahat ve huzura kavuşacağını beyan ve ima eden ifadeler yer almaktaydı.

Kayseri'de meydana geldiği öne sürülen bir olay bahane edilerek Amerika'nın İstanbul büyükelçiliği tarafından Osmanlı hükümetine muhtıra verilmiştir. Bu muhtırada; Kayseri'de İslamların, Hıristiyanlara karşı şiddete meyilli oldukları ve Bolayır karyesinde zaptiye'ye ateş edilmesi üzerine, hükümet tarafından İslamların silahlandırılarak köylüleri tedibe gönderildiği ve Kayseri Ermeni mektebi muallimini bir İslâm'ın sokakta kılıçla yaraladığı ve birçok Ermeni'nin hapse atılarak işkence edilmekte olup bu karışıklıklara Londra'dan gelen bir Ermeni'nin sebep olduğu rivâyet olunur ise de merkûmun bulunmadığı belirtilmiştir. Kayseri Mutasarrıflığı ise, rivayet edilen bu olayın erbâb-ı fesatın tasnîât ve tertibât-ı garazkârânelerinden münbais olup, bulunmadığı beyân olunan Ermeni'nin dahi evvelce derdest edilmiş olan Andon Rüştni nâm şahıs olduğunu⁹⁰. bildirmiştir⁹¹. Bu tür olaylarla birlikte Ermenilerin dış destek amacı ile arzuladıkları propaganda ortamına kavuşmuş oluyorlardı.

TEHCİR DÖNEMİNDE KAYSERİ ERMENİLERİ

Osmanlı Devletinde yaşayan Ermeniler 1878 Berlin Anlaşması'ndan I. Dünya Savaşı'na uzanan süreç de komiteler yoluyla eylemlerini her geçen gün artırarak ayrılıkçı bir yol tutmuşlar ve büyük devletlerin desteğine güvenerek silahlanmaya hız vermişlerdir. 1915 yılına gelindiğinde Osmanlı hükümeti cihan harbinde arkadan vurulmamak için bunları tehcir etmeye mecbur kalmıştır. Kayseri sancağı ve ona bağlı yerleşim yerlerinde de Ermenilerin komite faaliyetleri ve silahlı eylemleri artış göstermiştir.

1915 yılı Şubat ayında Kayseri'nin Develi kazasında Amerika'dan yeni dönmüş Kegork Hamparsumyan'ın evinde bir bomba infilâk etti. Yapılan araştırmalarda Ermeni mezarlığında, Ermeni mekteplerinde doksan adetten fazla müteceviz memeli ve fitilli bombalar, yüzlerce manliher, mavzer, gaz tenekeleriyle barut, Fransızca, Rusça, Ermenice şifre anahtarları, ihtilâl ile ilgili belgeler ve başka haberleşme şifreleri bulundu. Ele geçen sanıklar bunları bağımsız Ermenistan için

hazırladıklarını açıkça itiraf ettiler⁹². 15 Nisan 1915 tarihli Kayseri çıkışlı bir telgraf ile Develi'de Ermeni ihtilâl komitesine ait silah, bomba, fişek ile Ermenistan olarak addedilen yerlerin isimleri ve yıkılan binalarını gösteren fotoğrafların ele geçirildiği⁹³ hakkında bilgi verilmektedir.

Kayseri Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne ulaşan 21 Mayıs 1915 tarihli başka bir telgrafnamede; Develi merkezinde on yedi bomba bulunduğu, Kayseri ile Develi'de bugüne kadar elde edilen bombaların adedi yüz kırk altı, dinamitlerin sayısının yirmi altı olduğu, Martin, Gra, Manliher gibi esliha-i harbiye iki yüz yirmi adedi bulduğu⁹⁴ bilgisi mevcuttur. Ayrıca Ermeni Hınçak ve Taşnak Komitelerinin Kayseri'de faaliyetlerini yoğun bir şekilde devam ettirdiklerine dair Kayseri Mutasarrıflığından Dahiliye nezaretine gönderilen raporda da yer almaktadır⁹⁵.

Yine Kayseri Sancağı Mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Eylül 1915 tarihli bir rapora göre; Gayr-ı müslim ahaliden derc ve müsâdere olunan her nev'i esliha ve mühimmât ile mevâdd-ı infilâkiyeyi hâvî iki kıt'a defter leffen arz u takdim kılınmış ve esliha ile mühimmatın kâmilan cihet-i askeriyeye teslim edilerek isti'mâle elverişli olanları cihet-i askeriyeye isti'mâl olunmakta ve bomba ve dinamit gibi mevâdd-ı infilâkiye dahi Güherçile Fabrikası Müdüriyeti'ne bi't-teslim fabrika anbanında hıfz edilmekte⁹⁶ olduğu bildirilmektedir. Bu raporda yapılan aramalarda ele geçirilen silah ve mühimmat türünü ve adedini gösteren listelenmiş halde iki kıta defter yer almaktadır.

Halaçoğlu'na göre; Kayseri Ermenilerinden sevk edilen 45.036, yerinde bırakılan 4.911 kişidir⁹⁷. Sevk edildikleri güzergah ise Kayseri'den, Samsun'dan gönderilenler Malatya üzerinden; Sivas, Mamuretülaziz, Erzurum ve havalisinden gönderilenler ise Diyarbekir-Cizre yolundan Musul'a sevk edilmişlerdir⁹⁸. Kayseri Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne çekilen 18 Eylül 1915 tarihli bir telgrafnamede; Sancak merkezi ve civarından kadın ve erkek 46.463 Ermeni ve 1.517 Katolik, 1.967 Protestan olmak üzere toplam 49.147 kayıtlı olarak bunlardan 44.271 kişi Halep, Suriye ve Musul vilayetlerine sevk edilmiş ve 765 kişi firar, gizlenme ve geri dönmelerine binaen tekrar tutulup sevk edildikleri, sancak dahilinde kalan 4.911 neferi asker ailesi ve cüz'î miktar Protestan ve Katolik bakayası olmakla dahi yüzde beş nisbetinde köylere tevzi' kılınmakta olduğu ma'rûzdur⁹⁹. Şeklinde Kayseri Ermenilerinin tehcirine dair bilgi yer almaktadır.

Kayseri sancak merkezi ve bağlı yerlerde yaşayan Ermenilerin tehcirlerinin başlangıç tarihi ve sürecine gelince, Kayseri Develi'den 9 Haziran¹⁰⁰ gününü başlamıştır. Tehcir için Develi'den Aksaray'a Gönderilen Ermeniler hakkında 9 Haziran 1915 tarihli Kayseri Mutasarrıflığına ait bir telgrafta Develi Kazası'nda Küçük İncesu karyesinin yüz altmış hânedede altı yüzden ibaret Ermeni ahalisinin kâmilen dünkü gün Aksaray'a gitmek üzere yola çıkarıldıkları ma'rûzdur¹⁰¹ şeklinde İstanbul'a bilgi verilmiştir. Üstelik belgelere göre, bu tarihte sürgünü emredilenler de yine Ermeni ileri gelenleri ve buradaki isyankârlardır. Muhtemelen diğer illerde olduğu gibi burada da komiteci Ermeniler 18–21 Temmuz arasında, yani 3 gün içerisinde sevk edilmişlerdir¹⁰².

Devlete açıkça ihanet içinde olmayan Ermeni gruplar ile savaş bölgesi dışındakilerin uygulama dışı tutulmaları önemlidir. İzmit, Bursa, Kayseri gibi kentlerin, başlangıçta, tehirci zorunlu yerler arasında sayılmaması Ermenilerin Ermeni oldukları için göçe tâbi tutulmadığının kanıtıdır¹⁰³. Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz, Van Vilâyetleri'ne Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Eskişehir, Maraş Mutasarrıflıkları'na Dahiliye Nezareti'nden gönderilen 1 Haziran 1915 tarihli bir telgrafta Komite liderleri ile muzır Ermenilerin uzaklaştırılması ve tutuklanması hakkındaki tebligatın bazı yerlerde yanlış anlaşıldığı, tahliye muamelesinin sadece bozguncu ve komiteci Ermenilere uygulanarak, Ermenilerin isyan çıkaramayacak şekilde dağıtılmaları¹⁰⁴ hakkında hatırlatma yapılmaktadır. Sevk ve iskân sırasında Hükümet yol şartları, iklim, güvenlik, lojistik ve barınma gibi ihtiyaçların en kolay şekilde sağlanması amacıyla bazı güzergahlar belirlemiştir. Buna göre Samsun ve Kayseri'den gönderilenler Malatya yoluyla Diyarbakır'a ve Urfa'ya ulaştırılacaklardır¹⁰⁵.

Tehcir esnasında mağdur ve muhtac durumda olan Ermeniler için yetimhaneler devreye sokulmuştur. Hem kamp yerlerinde hem de dışında bulunmaları nedeniyle ayrı bir yere sahip olan yetimhanelerde Ermenilerin tehcir sonrası yaşantıları çerçevesinde değerlendirilmelidir. Yetimhanelerin bazıları Osmanlı Devleti tarafından bazıları da misyonerler tarafından açılmıştı. Ancak savaşın bütçe dengelerini alt üst etmesi üzerine Osmanlı Hükümeti aldığı bir kararla Maraş, Urfa, Diyarbakır, Konya, Kayseri, Samsun ve diğer bölgelerde yetimhanelerdeki Ermeni çocukları, hızlı bir şekilde uluslararası yardım kuruluşlarına devretmişti¹⁰⁶. Kurtuluş Savaşı'nın sürdüğü yıllarda da yetimhaneler bir

düzineye kadar düşmüş, fakat faaliyetlerini sürdürmüştür. Ankara'da 350 Ermeni, Kayseri'de 3.190, Harput'ta 5.176, Konya'da 813, Samsun'da 1000, Sivas'ta 1.368, Merzifon'da 465 yetim barınmaya devam etmiştir¹⁰⁷. Kayseri Mutasarrıflığı'na Dahiliye Nezareti'nden 5 Şubat 1919 tarihli gönderilen bir telgrafta İslâm aileleri nezdinde bulunduğu bildirilen Ermeni kız ve çocuklarının da der[hâl] buldukları yerlerden aldırılarak Ermenilerden teşkil edilmiş olan komisyona teslimleri ve iâşelerinin te'mini¹⁰⁸ istenmektedir.

SONUÇ

Kayseri sancağı ve bağlı yerlerde yaşayan Ermeniler tüccar, esnaf ve benzeri mesleklerde hayli zengin ve iyi durumdadırlar. Yukarıda sunulan sosyal hayat, nüfus istatistikleri, ticaret ve ekonomiye dair bilgilerde bunu desteklemektedir. XIX. yüzyılın sonlarında Büyük devletlerin sömürgecilik siyasetinden kaynaklanan yayılcılık anlayışı sonucunda Osmanlı devleti üzerinde adeta Ermeni meselesi olarak şekillenmiş ve sahnelenmiştir. Misyonerlerinde bu ayrılıkçı Ermeni hareketlerine okullaşma ve dış propaganda gibi konularda yardımcı oldukları açıkça görülür. Osmanlı dışında kurulu örgütlenen Ermeni komiteleride kısa zamanda Osmanlı topraklarında en ücra köşelere kadar yayılır ve hiç vakit kaybetmeden faaliyetlerine başlar.

Ermeni Komitelerinin en büyük başarısı büyük devletlerin Osmanlı devletinde yaşayan gayrimüslim topluluklar için uyguladığı önce ıslahat, ikinci aşama özerklik ve en son olarak bağımsızlığa ulaştırma siyasetine inanmak ve bu amaca hizmet etmek olmuştur. Bunun sonucunda ise altı asırlık Osmanlı barışı tarihe gömülmüştür. Bunun sonucunda ise Türkler ve Ermeniler bu olaylardan büyük zarar görmüşlerdir.

Merzifon merkez olmak üzere Ankara ve Sivas vilâyetleri dahilinde kurulup faaliyet gösteren Ermeni komiteleri, Atina Hınçak komitesinin verdiği emirler doğrultusunda bizzat görevlendirilen memurlar tarafından tesis edilmiştir. Kayseri'de komite işlerini düzenlemek üzere Andon Rüştüni, Merzifon ve civarında Tomayan Artin ile Yozgat ve civarında Jırar'ın faaliyetleri bu bölgedeki Ermeni komitelerinin kuruluş ve gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bu bölgede kurulan komitelerin oluşumuna en önemli katkıyı şüphesiz Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın 15 kasaba ve beldeyi bizzat dolaşarak yapmış oldukları faaliyetleri sağlamıştır¹⁰⁹. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Kayseri

sancağı, ticaret ve endüstri sahasında canlı bir kent iken Ermeni komitelerinin faaliyetleri sonucunda terör ve çeşitli eylemlere sahne olmuş ve bu durum Osmanlı devletinin yıkılışına değin kentin genel durumu üzerinde etkisini sürdürmüştür.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kayseri Ermenileri hakkında verilen bütün nüfus istatistikleri arasında Osmanlı hükümetine ait nüfus rakamları en güvenilir olanıdır. Tehcir dönemini de içine alan Ermeni nüfus hareketlerini hükümete ait nüfus bilgilerinden izlemek daha doğru bir yöntem olarak görünmektedir. Tehcir esnasında Osmanlı hükümeti tarafından Ermenileri soykırımına sürükleyecek herhangi bir devlet politikası geliştirilmemiş ve tam tersine Ermenilere ait yetim ve bakıma muhtaç olanları koruma altına alan Yetimhaneler ve onları barındırmak üzere Müslümanların yanına vermek gibi pek çok çarelere başvurulmuştur. Ayrıca o günün şartlarında gerçekleştirilen böyle bir tehciri yine o zamana ve zemine bağlı kalarak anlamaya çalışmak ve yorumlamak tarihsel açıdan vicdani bir borçtur.